

Suraiya Faroqhi

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία
και ο κόσμος γύρω της

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ • του ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΓΥΡΩ ΤΗΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:
SURAIYA FAROQHI
The Ottoman Empire and the World Around It

Published by arrangement with I.B. Tauris & Co Ltd, London

Εκδίδεται κατόπιν συμφωνίας με τον εκδοτικό οίκο I.B. Tauris & Co Ltd από τον οποίο έγινε και η πρωτότυπη αγγλική έκδοση

ISBN: 978-960-8219-

© Suraiya Faroqhi, 2004 και 2005
© για την ελληνική γλώσσα
Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2008
Ι. Νικολόπουλος & Σία Ε.Ε.
Μαυρομυχάλη 15, 106 79, Αθήνα
Τηλ.: (210) 36.39.336 - Fax: (210) 36.38.489
e-mail: eikostouprotou@otenet.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αναζητώντας μια νέα εικόνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: επιτυχίες και όρια των πρόσφατων αναθεωρήσεων της οθωμανικής ιστορίας

Τα τελευταία χρόνια η οθωμανολογική ιστοριογραφία¹ απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τα ερμηνευτικά σχήματα που κυριάρχησαν μεταπολεμικά στην έρευνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αναθεωρητική αυτή προσπάθεια, η οποία ξεκίνησε δειλιά περί τα μέσα της δεκαετίας του '80, έχει αλλάξει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που προσεγγίζουμε την οθωμανική ιστορία. Από το 2000 και μετά οι νέες ερμηνευτικές προτάσεις άρχισαν να ενσωματώνονται σε γενικά έργα και σε εγχειρίδια για την πανεπιστημιακή διδασκαλία, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας νέας εικόνας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αναθεώρηση του καθιερωμένου αφηγήματος δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη και οι καινούριες αναπαραστάσεις της οθωμανικής ιστορίας συχνά παραπαίουν ανάμεσα σε παλαιές βεβαιότητες και νέες ερμηνείες. Πάντως υπάρχει μια γενικευμένη διάθεση αμφισβήτησης και αναζήτησης διαφορετικών προσεγγίσεων.

Οι πρόσφατες αναθεωρήσεις είναι ποικίλες και εκτείνονται σε όλα τα πεδία της οθωμανικής ιστορίας, θέτοντας εκ νέου ζητήματα όπως η πολιτική ιδεολογία, η νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, οι σχέσεις μουσουλμάνων και αλλόθρησκων, η σύνδεση κέντρου και επαρχιών, οι σχέσεις της αυτοκρατορίας με τα ευρωπαϊκά κράτη, οι θεσμικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί κ.ο.κ. Εκείνο που δεν αφορούν είναι την οικεία σε κάθε Έλληνα εικόνα της αιμοδιψούς και βάρβαρης αυτοκρατορίας που υποδούλωσε τα βαλκανικά έθνη. Τα

1. Η παρουσίαση που ακολουθεί αφορά την επαγγελματική ιστοριογραφική παραγωγή στο πλαίσιο του κλάδου των οθωμανικών σπουδών, δηλαδή τις δημοσιεύσεις των ιστορικών που έχουν εξειδικευτεί στην οθωμανική ιστορία και χρησιμοποιούν οθωμανικές πηγές. Οι οθωμανολόγοι ιστορικοί συγκροτούν έναν διεθνή επιστημονικό κλάδο που σήμερα πια χρησιμοποιεί τα αγγλικά ως κύρια γλώσσα επικοινωνίας. Ο διάλογος μεταξύ των μελών του, που βρίσκονται διασκορπισμένα στις πέντε ηπείρους, εξασφαλίζεται μέσω συνεδρίων, δημοσιεύσεων σε συγκεκριμένα περιοδικά και σειρές μονογραφιών, και τα τελευταία χρόνια μέσω του διαδικτύου και της λίστας συζητήσεων H-Turk.

στερεότυπα αυτού του τύπου μπορεί ακόμη να κυριαρχούν στο ευρύ κοινό ή στη σχολική εκπαίδευση, και να απασχολούν τους Έλληνες και άλλους βαλκάνιους ιστορικούς με την επιμονή τους, αλλά η αναθεώρησή τους έχει ήδη γίνει εντός της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας.

Στο επίκεντρο των αναθεωρήσεων που θα μας απασχολήσουν εδώ βρίσκεται η αμφισβήτηση του λεγόμενου «σχήματος της παρακμής», το οποίο αναγιγνώσκει την οθωμανική ιστορία μέσα από το πρίσμα της ακμής και παρακμής αφενός και της πορείας προς τον εκσυγχρονισμό και εκδυτικισμό αφετέρου. Η κριτική στο κεντρικό αυτό ερμηνευτικό σχήμα της μεταπολεμικής οθωμανολογικής ιστοριογραφίας ήρθε να συμπληρωθεί τα τελευταία χρόνια με τον αναστοχασμό γύρω από τη σχέση της αυτοκρατορίας τόσο με την Ευρώπη όσο και με τη σύγχρονη Τουρκία. Στην πραγματικότητα, οι τρεις αυτές όψεις της πρόσφατης αναθεωρητικής προσπάθειας είναι αλληλένδετες, αφού το κυρίαρχο αφήγημα για την οθωμανική ιστορία συγκροτήθηκε εντός μιας ιστοριογραφικής προσέγγισης που αντιλαμβάνεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως το «άλλο» της Ευρώπης και το «πριν» της Τουρκικής Δημοκρατίας. Αναπόφευκτα, η αμφισβήτηση του ενός σκέλους του αφηγήματος θέτει ερωτήματα σε σχέση με την ισχύ των καθιερωμένων αναπαραστάσεων ως προς τα άλλα δύο.

Αναθεώρηση γιατί;

Η αμφισβήτηση των παλαιών βεβαιοτήτων δεν οφείλεται μόνο στην αναθεωρητική διάθεση που χαρακτηρίζει γενικά τη σύγχρονη ιστοριογραφία. Συνδέεται επίσης με τρεις σημαντικές εξελίξεις εντός του πεδίου των οθωμανικών σπουδών: τη συστηματική αξιοποίηση πηγών που είχαν παραμεληθεί στο παρελθόν, τη διεύρυνση της έρευνας σε νέα θεματικά πεδία, ιδίως ως προς ζητήματα κοινωνικής ιστορίας, και την υιοθέτηση μιας συγκριτικής οπτικής, που αντιμετωπίζει τη συγκρότηση της αυτοκρατορίας και τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς του οθωμανικού κράτους και της κοινωνίας στο πλαίσιο των γενικότερων εξελίξεων στην Ευρασία κατά τους νεότερους χρόνους. Ο εμπλουτισμός των πραγματολογικών γνώσεων, η εκ νέου πραγμάτευση γνωστών ζητημάτων υπό διαφορετική οπτική γωνία, αλλά και η εισαγωγή νέων ερωτημάτων, έκαναν φανερές τις ελλείψεις των παλαιότερων ερμηνευτικών σχημάτων. Με τη σειρά της, η αναζήτηση περισσότερο ικανοποιητικών ερμηνειών σε επιμέρους ζητήματα οδήγησε στην αμφισβήτηση του τρόπου με τον οποίο γινόταν εν γένει νοητή η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η αναθεωρητική αυτή προσπάθεια είναι λοιπόν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της «ωρίμανσης» του κλάδου, για να χρησιμοποιήσουμε μια μεταφορά διαδεδομένη ανάμεσα στους οθωμανολόγους ιστορικούς. Εμπνέεται από τις γενικότερες τάσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας και παρακολουθεί τις πρό-

σφατες συζητήσεις για τη συγκρότηση του νεότερου κράτους, τη φύση των αυτοκρατοριών, το ρόλο των υπάλληλων ομάδων (subalterns) ως ιστορικών υποκειμένων, το χαρακτήρα της νεωτερικότητας. Τα τελευταία χρόνια οι οθωμανολόγοι ιστορικοί εμπλέκονται όλο και περισσότερο σε έναν γόνιμο διάλογο με τους συναδέλφους τους της ευρωπαϊκής και ασιατικής ιστορίας, και δημοσιεύουν σε περιοδικά και σειρές εκτός του στενού πεδίου των οθωμανικών σπουδών, ξεπερνώντας την παραδοσιακή εσωστρέφεια του κλάδου.

Εξίσου σημαντική είναι η επιρροή της πρόσφατης δημόσιας συζήτησης για τη φύση του Ισλάμ και των μουσουλμανικών κοινωνιών. Η αίσθηση περί ισλαμικής απειλής που έχει εμπεδωθεί σε μεγάλο μέρος του δυτικού κόσμου, τα διλήμματα των ευρωπαϊκών κρατών σε σχέση με την τουρκική υποψηφιότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι εξελίξεις στην Τουρκία μετά την άνοδο στην εξουσία ενός ισλαμικού κόμματος, είναι ζητήματα που απασχολούν σαφώς τους ερευνητές, ακόμα και όταν δεν τα θεματοποιούν στα έργα τους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορεί να ανήκει στο παρελθόν, αλλά η ιστορία της είναι ζήτημα του παρόντος. Είτε από δική τους επιλογή είτε όχι, οι οθωμανολόγοι ιστορικοί καλούνται να συμβάλουν στη δημόσια συζήτηση και τούτο, με τη σειρά του, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο γράφουν και ερευνούν.

Αυτή η διάσταση είναι ιδιαίτερα εμφανής στα πρόσφατα γενικά έργα που απευθύνονται σε φοιτητές και σε ένα ευρύτερο ακροατήριο μη ειδικών. Κεντρικό μέλημα των συγγραφέων είναι η αναθεώρηση των ευρωκεντρικών και οριενταλιστικών προσεγγίσεων που συνεχίζουν να αναπαράγονται στα έργα για το ευρύ κοινό, τα οποία, κατά την έκφραση του Ντόναλντ Κουώτερτ, περιγράφουν «μια αμετάβλητη αυτοκρατορία, απελπιστικά διεφθαρμένη και οπισθοδρομική, εν αναμονή της σωτηρίας ή ενός φιλεύσπλαχνου τέλους» (Quataert, 2006: xi). Τούτο είναι ιδιαίτερα προβληματικό, όχι απλώς επειδή αγνοούνται οι πρόσφατες αναθεωρήσεις, αλλά επειδή από τις «παλιές αφηγήσεις» για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, «που κατ' επέκταση αποτελούν και την εξιστόρηση πολλών αιώνων του ισλαμικού παρελθόντος», όπως το θέτει η Καρολάιν Φίνκελ, πηγάζει σε μεγάλο βαθμό το «απτό “σιδηρούν παραπέτασμα” παρανόησης ανάμεσα στη δύση και τους μουσουλμάνους» (Finkel, 2007: 16).

Στη συνέχεια θα διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι δύο αυτές παράμετροι, οι πρόσφατες ιστοριογραφικές εξελίξεις και η τρέχουσα δημόσια συζήτηση, έχουν συμβάλει στην αμφισβήτηση του κυρίαρχου αφηγήματος για την οθωμανική ιστορία, αναδεικνύοντας παράλληλα τις επιτυχίες και τα όρια του αναθεωρητικού εγχειρήματος.

Ακμή και παρακμή

Στην καθιερωμένη προσέγγιση η οθωμανική ιστορία αναγιγνώσκεται με

όρους ακμής και παρακμής: ακμή από το 1300 ως τα τέλη του 16ου αιώνα, η οποία κορυφώνεται κατά τη «χρυσή εποχή» της βασιλείας του Σουλεϊμάν (1520-66), παρακμή στη συνέχεια, η οποία δεν μπόρεσε να ανακοπεί από τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του 19ου αιώνα και οδήγησε στην κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1922-23. Το «σχήμα της παρακμής», όπως είναι γνωστή η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, δεν περιγράφει απλώς τις τύχες του οθωμανικού κράτους στη διεθνή πολιτική σκηνή, από ασήμαντη ηγεμονία σε αυτοκρατορία με καθοριστικό ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα και από εκεί σε υποχείριο των Μεγάλων Δυνάμεων. Πρόκειται για μια προσέγγιση με αξιώσεις συνολικής ερμηνείας, που εκτείνεται σε όλα τα πεδία.

Για όσους ενστερνίζονται το σχήμα της παρακμής, οι εξελίξεις στους θεσμούς, την πολιτική ζωή, την κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό μετά τα τέλη του 16ου αιώνα είναι αποτελέσματα και συγχρόνως εκφράσεις μιας διαρκούς και αναπόδραστης κατάπτωσης. Η έλευση της παρακμής θεωρείται ότι οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εσωτερικές εξελίξεις, και ιδιαίτερα στην απομάκρυνση των σουλτάνων από την ενεργό διακυβέρνηση της χώρας. Κατά την έκφραση του Στάνφορντ Σω, «κλειδί» της παρακμής είναι «η διαφθορά του σουλτανικού θεσμού και των προσώπων που κατείχαν το αξίωμα» (Shaw και Shaw, 1976-77: I, 170). Η παρακμή όμως ανατροφοδοτείται και ενισχύεται από την άνοδο της Ευρώπης, είτε άμεσα (ήττες στα πεδία των μαχών, ευρωπαϊκή παρέμβαση στην εσωτερική πολιτική, απόσπαση διομοιογήσεων) είτε έμμεσα (εδραίωση μιας συντηρητικής ιδεολογίας ως αντίδραση στην ευρωπαϊκή διείσδυση, αποσχιστικές τάσεις). Έτσι, για τον Χαλίλ Ιναλτζίκ, τον ιστορικό που επηρέασε περισσότερο από κάθε άλλον τη σύγχρονη οθωμανολογική ιστοριογραφία, η δεκαετία του 1590 αποτελεί την κύρια τομή της οθωμανικής ιστορίας:

«Από το σημείο αυτό και έπειτα η οθωμανική ιστορία είναι κυρίως η περιγραφή των ξεπεσμένων μορφών των παλαιών αυτοκρατορικών θεσμών ή, σωστότερα, η ιστορία των προσπαθειών που κατέβαλλε ένα μεσανατολικό κράτος για να προσαρμοστεί στην οικονομική, πολιτική και πνευματική πρόκληση της Ευρώπης.» (İnalçik, 1995: 18)

Το σχήμα της παρακμής έλκει την καταγωγή του από τα έργα μιας μερίδας οθωμανών λογίων και διανοητών του ύστερου 16ου και του 17ου αιώνα, οι οποίοι ερμήνευσαν ως σημεία κατάπτωσης τις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές αλλαγές της εποχής τους (Howard, 1988, Abou-El-Haj, 1991). Για τους ανθρώπους αυτούς, οι πολιτικές και οικονομικές κρίσεις που βίωσε η αυτοκρατορία ήταν αποτέλεσμα της προϊούσας παρακμής της, η οποία θα μπορούσε να ανακοπεί μόνο εφόσον επανερχόταν η προηγούμενη τάξη πραγμάτων. Η οθωμανολογική ιστοριογραφία υιοθέτησε αυτή την οπτική, που ταίριαζε απόλυτα με τις οριενταλιστικές παραδοχές που τη διέπνεαν, και την ανέδειξε

σε κύριο ερμηνευτικό εργαλείο για την ανάλυση του μετασχηματισμού της αυτοκρατορίας. Ο εκ των έσω λόγος περί παρακμής ήρθε να επικυρώσει τη θεώρηση για μια Ανατολή που παρακμάζει τη στιγμή που η Ευρώπη βρίσκεται σε θριαμβευτική πορεία ανόδου.

Η θεωρία του εκσυγχρονισμού, που κυριάρχησε στις δεκαετίες του '50 και του '60, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο αυτή την οπτική. Η θεωρία του εκσυγχρονισμού αφορμάται από τη θέση ότι ο δρόμος προς τη νεωτερικότητα και τη σύγχρονη δημοκρατία περνά μέσα από την υιοθέτηση των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων. Στο βαθμό που η έρευνα καταδείκνυε την αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εκδυτικιστεί, επιβεβαιωνόταν η εικόνα της πλήρους παρακμής στην οποία είχε περιπέσει. Όπως παρατηρεί ο Ντόναλντ Κουώτερτ, «υπό μία έννοια, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση των πραγμάτων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παράκμασε επειδή δεν ήταν δυτική ή, ίσως ακριβέστερα, επειδή δεν εκδυτικιζόταν επαρκώς» (Quataert, 2003: 2).

Το σχήμα της παρακμής άρχισε να δέχεται κριτική από τους οθωμανολόγους ιστορικούς περί τα μέσα της δεκαετίας του '80. Τούτο οφειλόταν εν μέρει στην επιρροή της θεωρίας των κοσμοσυστημάτων, που συγκροτήθηκε μέσα από την αμφισβήτηση εκείνης του εκσυγχρονισμού, αλλά κυρίως στα ρήγματα που έφερνε στο σχήμα της παρακμής η εμπειρική έρευνα. Η θεωρία των κοσμοσυστημάτων έκανε δυνατή μια διαφορετική προσέγγιση: οι μετασχηματισμοί και οι κρίσεις που βίωσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν χρειαζόταν πλέον να θεωρηθούν αποτέλεσμα της διαφθοράς των κυβερνώντων ή της εν γένει παρακμής της μουσουλμανικής Ανατολής· ήταν συνέπεια της ενσωμάτωσης του οθωμανικού χώρου στην ευρωπαϊκή κοσμο-οικονομία, που τον μετέτρεψε σε περιφέρεια της Ευρώπης (πρβλ. İslamoğlu-İnan, 1987). Από την άλλη μεριά, η έρευνα στα κείμενα της συμβουλευτικής γραμματείας² έκανε φανερές τις ιδεολογικές συνιστώσες του οθωμανικού λόγου περί παρακμής, ενώ οι μελέτες για τους θεσμούς και την οικονομία τον 17ο και 18ο αιώνα στη βάση αρχαικών πηγών έδειξαν ότι, αντίθετα με την επικρατούσα αντίληψη, ούτε το κεντρικό κράτος είχε χάσει τη δυνατότητα επιβολής ελέγχου στην επικράτειά του ούτε η οικονομία είχε αποσταθεροποιηθεί, ενώ η ευρωπαϊκή διείσδυση παρέμενε περιορισμένη (Quataert, 2003).

Το σχήμα της παρακμής εξακολούθησε όμως να επικρατεί στο κυρίαρχο

2. Πρόκειται για κείμενα, κατά κανόνα γραμμένα από αξιωματούχους της κεντρικής γραφειοκρατίας, που πραγματεύονται τον χρηστό τρόπο διακυβέρνησης του κράτους. Το γραμματειακό αυτό είδος ήταν πολύ διαδεδομένο σε όλη την Ευρασία (τα ευρωπαϊκά ανάλογα είναι γνωστά ως «κάτοπτρα πριγκίπων») και γνώρισε μεγάλη άνθηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην οθωμανική συμβουλευτική γραμματεία κεντρική θέση κατέχουν οι έννοιες της ευταξίας και της δικαιοσύνης, ενώ ως πρότυπο προβάλλεται η εξιδανικευμένη μορφή του απόλυτου μονάρχη (Howard, 2007).

αφήγημα μέχρι πρόσφατα. Οι αναθεωρητικές προτάσεις ενσωματώθηκαν στα έργα εγχειριδιακού χαρακτήρα μόλις από το 2000 και μετά, παρότι η γαλλική συλλογική *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (Mantran, 1989) είχε ήδη θέσει το ερώτημα «σταθεροποίηση ή παρακμή;» με αναφορά στις εξελίξεις του 17ου αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την επιμονή του σχήματος της παρακμής, υπόρρητο αυτή τη φορά, είναι το συλλογικό έργο *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (İnalçik και Quataert, 1994), παρά τις προσπάθειες της Σουράγια Φαρόκι και του Ντόναλντ Κουώτερτ, δύο εκ των συγγραφέων του τόμου, να προτείνουν εναλλακτικές ερμηνευτικές προτάσεις.

Η επιρροή της διεθνούς ιστοριογραφίας για την κρατική συγκρότηση στους πρώιμους νεότερους χρόνους και το χαρακτήρα των αυτοκρατοριών, καθώς και η επαναπροσέγγιση των μετασχηματισμών του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού και της πολιτικής ζωής μέσα από μια συγκριτική οπτική, έχουν δώσει νέα δυναμική στην αναθεώρηση του σχήματος της παρακμής (πρβλ. Barkey, 2008). Όπως παρατηρεί ο Ντόναλντ Κουώτερτ,

«[η] αναδύομενη νέα ιστοριογραφία αποκαλύπτει ένα οθωμανικό κράτος (οικονομία και κοινωνία) που βρίσκεται σε διαδικασία συνεχούς μετασχηματισμού, παρά μια παρακμή ή την έκπτωση από τα εξιδανικευμένα πρότυπα του παρελθόντος, ή μια αποτυχία να μιμηθεί επιτυχώς τη Δύση. Σύμφωνα με αυτή τη νέα αντίληψη, το οθωμανικό κράτος πέρασε από συνεχείς αλλαγές στην εσωτερική του πολιτική: μια διαρκής εξέλιξη, όπου δεν υπάρχει εξιδανικευμένη μορφή, αφού η ίδια η αλλαγή γίνεται κατανοητή ως ο κανόνας.» (Quataert, 2003: 4)

Όμως η κατανόηση της αλλαγής ως κανόνα δε φτάνει για την αποδόμηση του σχήματος της παρακμής. Στο κάτω κάτω και η παλαιότερη ιστοριογραφία είχε συνείδηση των συνεχών μετασχηματισμών του οθωμανικού κράτους: μόνο που ερμήνευε τις εξελίξεις μέχρι το 1600 ως πρόοδο που οδηγεί στην αυτοκρατορική τελείωση και από εκεί και πέρα ως παρακμή που καταλήγει στην κατάλυση της αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, αυτό που χρειάζεται είναι μια συνολική επανενοιολόγηση της οθωμανικής ιστορίας, που να μην αφορμάται από το πού εντέλει οδήγησαν οι εκάστοτε αλλαγές, αλλά στο τι πραγματικότητες συγκροτούσαν κάθε φορά.

Για να γίνει αυτό δεν αρκεί μόνο η κριτική στάση απέναντι στην παρακμή αλλά χρειάζεται να συμβεί το ίδιο και για την ακμή. Και τούτο δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Μόλις πολύ πρόσφατα άρχισε να προσεγγίζεται η ιστορία του 14ου και πρώιμου 15ου αιώνα ως μια εποχή κατά την οποία οι σουλτάνοι ήταν «πρώτοι μεταξύ ίσων» και όχι οιονεί απόλυτοι μονάρχες (Lowry, 2004). Αν και η προσέγγιση αυτή υιοθετείται σε κάποια πρόσφατα έργα, το Οθωμανικό Εμιράτο εξακολουθεί να γίνεται νοητό όχι ως πρόδρομο κράτος αλλά ως

πρώιμη φάση της αυτοκρατορίας, κατά την οποία ο σουλτάνος δεν είχε ακόμη κατορθώσει να συγκεντρώσει στα χέρια του την απόλυτη εξουσία. Όσο όμως οι αιώνες μέχρι τα τέλη του 16ου αντιμετωπίζονται ως ενιαία περίοδος, και μάλιστα ως εποχή ακμής, όσο δεν επανεξετάζεται κριτικά ο «συγκεντρωτισμός» της περιόδου 1450-1550, όσο η ύπαρξη πολιτικής ζωής στις επαρχίες εκλαμβάνεται ως έκπτωση του κρατικού ελέγχου, η αναθεώρηση του σχήματος της παρακμής θα παραμένει ατελής.

Η ανεπάρκεια των μέχρι τώρα αναθεωρητικών προσπαθειών γίνεται εμφανής και από την αδυναμία να υιοθετηθεί μια νέα περιοδολόγηση για την οθωμανική ιστορία. Η περιοδολόγηση είναι χρήσιμο και απαραίτητο εργαλείο τόσο στην έρευνα όσο και στη διδασκαλία, αλλά καθόλου αθώο, καθώς μεταφέρει νοήματα και κατά κανόνα προσδίδει συγκεκριμένες ερμηνείες στο παρελθόν. Από τη στιγμή που στην οθωμανική περίπτωση απουσιάζει μια «ουδέτερη» περιοδολόγηση του τύπου πρώιμη, μέση και ύστερη αυτοκρατορία, όπως συμβαίνει επί παραδείγματι στη βυζαντινή ιστορία, η όποια περιοδολόγηση συνιστά αυτομάτως και ερμηνεία της οθωμανικής ιστορίας. Έτσι, με βάση τη θέση για μια εποχή ακμής μέχρι τη δεκαετία του 1590 και μια εποχή παρακμής στη συνέχεια, έχει καθιερωθεί μια τριμερής περιοδολόγηση, που διακρίνει ανάμεσα στην περίοδο 1300-1600, η οποία χαρακτηρίζεται συλλήβδην «κλασική», στη λεγόμενη «μετακλασική εποχή» μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα και στην «ύστερη» περίοδο από εκεί και έπειτα.

Η περιοδολόγηση αυτή επιμένει παρά τις διαφορετικές προτάσεις που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια: από την «αιρετική» πρόταση του Κόλιν Ίμπερ (Imber, 2002), που αντιμετωπίζει την περίοδο 1300-1451 ως ιστορία του Οθωμανικού Εμιράτου και θέτει ως συμβατική έναρξη της ιστορίας της αυτοκρατορίας τη δεύτερη άνοδο στο θρόνο του Μωάμεθ Β΄, μέχρι την πιο εναρμονισμένη με τις πρόσφατες αναθεωρήσεις πρόταση της Βιρτζίνια Ακσάν (Aksan, 2002: 54), η οποία χωρίζει την οθωμανική ιστορία από το 1300 έως το 1850 σε τρεις εποχές: «ανάδυσης της αυτοκρατορικής ιδέας» (1300-1500), «εδραίωσης της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας και κουλτούρας» (1500-1700) και εποχή «του μετασχηματισμού προς τη νεότερη απολυταρχία» (1700-1850). Το πιο πρόσφατο γενικό έργο, *Το όνειρο του Οσμάν: Η ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1300-1923* της Καρολάιν Φίνκελ (Finkel, 2007), αντιπαρέρχεται το πρόβλημα με τη χρήση επικεφαλίδων όπως «Μια δυναστεία διαιρεμένη» ή «Η εκδίκηση των πασάδων», που ναι μεν εξυπηρετούν θαυμάσια την αφήγηση, αλλά δεν διευκολύνουν την επανενοιολόγηση της οθωμανικής ιστορίας. Όπως θα δούμε αργότερα, υπάρχει ένα πρόσφατο έργο που προσφέρει μια νέα εννοιολόγηση, αλλά μέσα από έναν διαφορετικό δρόμο: προσεγγίζοντας τους οθωμανικούς αιώνες ως μέρος μιας ενιαίας ιστορίας της Τουρκίας που ξεκινά από τον 11ο αιώνα και συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Ευρώπη

Η αναθεώρηση του σχήματος της παρακμής προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό την εκ νέου πραγμάτευση της σχέσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ευρώπη. Η ερμηνεία των μετασχηματισμών του οθωμανικού κράτους και της κοινωνίας ως ακμής στην αρχή και παρακμής στη συνέχεια αποκτά νόημα μόνο όταν μέτρο σύγκρισης είναι η Ευρώπη, και μάλιστα στο πλαίσιο μιας προσέγγισης που αντιλαμβάνεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως το αντίπαλο δέος. Στο κυρίαρχο αφήγημα, τόσο της ευρωπαϊκής όσο και της οθωμανικής ιστορίας, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναπαριστάται ως ένας ιδιαίτερος κόσμος, ξεχωριστός από την Ευρώπη, που απλώς συνέβη να περιλαμβάνει στην επικράτειά της και ευρωπαϊκά εδάφη. Με τα λόγια του Πέρρυ Αντερσον,

«[τ]ο οθωμανικό κράτος, που κατείχε τη νοτιοανατολική Ευρώπη για πεντακόσια χρόνια, στρατοπέδευσε στην ήπειρο χωρίς ποτέ να εγκλιματιστεί στο κοινωνικό ή πολιτικό σύστημά της. Πάντοτε παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ένας ξένος προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, μια ισλαμική παρεϊσδύση στη Χριστιανοσύνη και μέχρι σήμερα θέτει πάντα προβλήματα παρουσίας στις γενικές ιστορίες της ηπείρου.» (Anderson, 1986: 397)

Στη θεώρηση αυτή, η οποία αφορμάται από μια συγκεκριμένη αντίληψη για το τι συνιστά την Ευρώπη ως πολιτικό σύστημα και πολιτισμικό χώρο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι διττά διαφορετική επειδή είναι ταυτόχρονα τουρκική (δηλαδή ασιατική) και μουσουλμανική. Μέχρι να εισέλθει, εκούσα άκουσα, σε τροχιά εξευρωπαϊσμού, η αυτοκρατορία αποτελεί έναν εσωστρεφή κόσμο, κοινωνικά και πολιτισμικά αποκομμένο από τα υπόλοιπα κράτη της ευρωπαϊκής ηπείρου. Οι σχέσεις της με την Ευρώπη περιορίζονται σε τρία πεδία: τον πόλεμο, τη διπλωματία και το εμπόριο. Αλλά ο πόλεμος, που γίνεται αντιληπτός ως μια συνεχής κατάσταση αγώνα ανάμεσα σε ένα επιτιθέμενο Ισλάμ και σε μια αμυνόμενη Χριστιανοσύνη, την καθιστά αντίπαλο της Ευρώπης, ενώ οι διπλωματικές επαφές είναι πολύ σποραδικές για να οδηγήσουν σε ένταξη στο ευρωπαϊκό σύστημα διακρατικών ισορροπιών. Ούτε όμως το διεθνές εμπόριο οδηγεί σε ενσωμάτωση, γιατί διεξάγεται είτε από ευρωπαίους είτε από μη μουσουλμάνους οθωμανούς υπηκόους.

Οι ρίζες αυτής της θεώρησης, η οποία προϋποθέτει μια ουσιοκρατική αντίληψη για την Ευρώπη, μπορούν να ανιχνευθούν στο λόγο περί «ευρωπαϊκότητας» που διαμορφώθηκε σταδιακά στη διάρκεια των πρώιμων νεότερων χρόνων. Με δεδομένο ότι η έννοια της Ευρώπης συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό μέσα από την αντιπαράθεση με το μουσουλμανικό «άλλο», που μετά την κατάλυση των μουσουλμανικών κρατών στην Ιβηρική Χερσόνησο ενσαρκωνόταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η ιστοριογραφική αντιμετώπιση

που περιγράψαμε πιο πάνω φαίνεται αυτονόητη. Στην πραγματικότητα όμως, οι διανοητές του 18ου αιώνα έδιναν μικρότερη έμφαση στον αποκλεισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την Ευρώπη απ' ό,τι θα περίμενε κανείς (Bödeker, 2003). Η επικράτηση του οριενταλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα έφερε μια πιο αμφίθυμη στάση απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: ως μουσουλμανικό κράτος υπό μια δυναστεία τουρκικής καταγωγής ανήκε στην Ανατολή· αλλά ως κράτος με ευρωπαϊκά εδάφη, μέλος της Ευρωπαϊκής Συναυλίας (από το 1856) και σε διαδικασία εκσυγχρονισμού υπό την καθοδήγηση εξευρωπαϊσμένων ελίτ ήταν αναπόφευκτα και μέρος της Ευρώπης.

Εκείνο που επέτρεψε στην ιστοριογραφία την οριστική μετατόπιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκτός Ευρώπης ήταν η εξαφάνισή της. Χωρίς τις δυσκολίες που δημιουργούσε τόσο η πολιτική παρουσία της αυτοκρατορίας ως εκ των πραγμάτων ευρωπαϊκής δύναμης όσο και η αυτοπαρουσίασή της ως μέρους του «πολιτισμένου κόσμου», οι ιστορικοί ήταν ελεύθεροι να προβάλλουν τον ασιατικό ή/και μεσανατολικό μουσουλμανικό της χαρακτήρα και να τονίσουν την απόστασή της από την Ευρώπη. Σε αυτό συνέβαλαν με ουσιαστικό τρόπο και οι εθνικές ιστοριογραφίες των διάδοχων κρατών. Για τα βαλκανικά κράτη, σχεδόν όλα χριστιανικά, η οθωμανική κυριαρχία ήταν ο βάρβαρος ασιατικός ζυγός που απέκοψε τα έθνη των Βαλκανίων από την ευρωπαϊκή τους πορεία· για την Τουρκία ήταν η παρηκμασμένη αυτοκρατορία, οι ιδεολογικές και κοινωνικές αδράνειες της οποίας δεν της επέτρεψαν να ακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Τα διάδοχα κράτη ανήκαν στην Ευρώπη, όχι όμως και η αυτοκρατορία.

Αντίθετα όμως με τους ευρωπαϊστές συναδέλφους τους, που ως συνέπεια αυτής της θεώρησης έτειναν να αποκλείουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία από την πραγμάτευση της ευρωπαϊκής ιστορίας, οι οθωμανολόγοι ιστορικοί δεν αγνόησαν ποτέ την Ευρώπη. Η οθωμανολογική ιστοριογραφία συγκροτήθηκε άλλωστε εντός ενός διανοητικού κλίματος που προέβαλλε τον ευρωπαϊκό δρόμο προς τη νεωτερικότητα ως πρότυπο για τον υπόλοιπο κόσμο. Επιπλέον, οι οθωμανολόγοι δεν είχαν την πολυτέλεια να αγνοήσουν την Ευρώπη. Οι μετασχηματισμοί της αυτοκρατορίας από τον 18ο αιώνα και μετά δεν μπορούσαν –ούτε μπορούν– να ερμηνευθούν παρά σε συσχετισμό με τις γενικότερες εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Μια εσωστρεφής προσέγγιση ήταν περισσότερο εφικτή για τους πρώιμους οθωμανικούς αιώνες. Και εδώ, όμως, εμφανίστηκε από νωρίς μια τάση πραγμάτευσης της οθωμανικής ιστορίας στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών εξελίξεων, που οφείλει πολλά στην επίδραση που άσκησε το έργο του Φερνάν Μπρωντέλ *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στα χρόνια του Φιλίππου Β' της Ισπανίας* (Braudel, 1991-98), το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1949.

Ο Μπρωντέλ, πεπεισμένος για την ενότητα του μεσογειακού χώρου, ήταν αντίθετος με το διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο διακριτούς κόσμους, έναν ευρω-

παϊκό χριστιανικό και έναν οθωμανικό μουσουλμανικό: «Διατηρώ τη βαθιά πεποίθηση ότι η τουρκική Μεσόγειος ζούσε και ανάσαινε στους ίδιους ρυθμούς με τη χριστιανική, ότι όλη η θάλασσα μοιραζόταν ένα κοινό πεπρωμένο, και μάλιστα βαρύ, με τα ίδια προβλήματα και γενικές τάσεις, αν και όχι με τις ίδιες συνέπειες.» (Braudel, 1972-73: I, 14) Η τεράστια απήχηση του έργου του Μπρωντέλ στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία δεν ανέτρεψε την εμπεδωμένη τάση να μη θεωρείται η Οθωμανική Αυτοκρατορία μέρος της Ευρώπης. Επέτρεψε όμως στους οθωμανολόγους ιστορικούς να την αντιμετωπίζουν λιγότερο ως κλειστό σύστημα απ' ό,τι προηγουμένως.

Η υιοθέτηση μιας συγκριτικής οπτικής φανέρωσε πολύ μεγαλύτερες συνάφειες και πολύ στενότερες σχέσεις ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη και οδήγησε ήδη τη δεκαετία του '80 στον πολλαπλασιασμό των φωνών που αμφισβητούσαν τα στεγανά ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και στον οθωμανικό χώρο. Η αναθεώρηση όμως του κυρίαρχου αφηγήματος έγινε εφικτή πολύ πρόσφατα, υπό την επιρροή της γενικότερης προσπάθειας των ιστορικών να απομακρυνθούν από το ευρωκεντρικό πρότυπο και να προτείνουν διαφορετικούς τρόπους σύλληψης της παγκόσμιας ιστορίας. Οι νέες προσεγγίσεις οδήγησαν στην αναθεώρηση του ρόλου των μη ευρωπαϊκών κρατών και κοινωνιών κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους, αλλά και εκείνων που δεν θεωρούνταν μέρος της καθαυτό Ευρώπης (πρβλ. Eisenstadt κ.ά, 2001, Bayly, 2004). Σε αυτό το διαφορετικό διανοητικό κλίμα άρχισαν και οι ευρωπαϊστές ιστορικοί να αμφισβητούν τον αποκλεισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την ευρωπαϊκή ιστορία.

Παράλληλα, ο στοχασμός γύρω από τη συγκρότηση της έννοιας της Ευρώπης οδήγησε στην αμφισβήτηση της ουσιοκρατικής αντίληψης που διαπνέει την παλαιότερη ιστοριογραφία. Η επανένωση της Ευρώπης μετά την πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και η διαδικασία διεύρυνσης και μετασχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης έδωσαν μεγάλη ώθηση στην έρευνα γύρω από την έννοια της «ευρωπαϊκότητας», αλλά, αντίθετα με τις προσδοκίες πολλών, η κατασκευή μιας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας σε ιστορικές βάσεις αποδείχθηκε εξαιρετικά σύνθετο εγχείρημα. Η έρευνα κατέδειξε ότι η έννοια της Ευρώπης βρισκόταν –και βρίσκεται– υπό συνεχή διαπραγμάτευση και ότι η Ευρώπη, είτε ως γεωγραφική ενότητα είτε ως πολιτισμικός χώρος ή πολιτικό σύστημα, δεν υπάρχει παρά μόνο μέσα από τον τρόπο που κάθε φορά γίνεται νοητή (πρβλ. Pagden, 2002).

Δεν είναι όμως μόνο οι πρόσφατες ιστοριογραφικές εξελίξεις που έχουν οδηγήσει στην εκ νέου πραγμάτευση της θέσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημαντικό ρόλο έχει παίξει και η δημόσια συζήτηση γύρω από τις σχέσεις της Ευρώπης, και ευρύτερα της Δύσης, με το Ισλάμ. Οι κοινωνικές και πολιτικές προκλήσεις που θέτει η παρουσία εκατομμυρίων μουσουλμάνων μεταναστών στις ευρωπαϊκές χώρες, σε συνδυασμό με την άνοδο του ισλαμι-

κού φονταμενταλισμού και τις τρομοκρατικές επιθέσεις της Αλ-Κάιντα και των επιγόνων της, ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», ο οποίος γίνεται σε μεγάλο βαθμό νοητός ως σύγκρουση της Δύσης με τον ισλαμικό κόσμο, αλλά και η τουρκική υποψηφιότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έχουν θέσει με νέους όρους το ζήτημα.

Οι πρόσφατες εξελίξεις δημιούργησαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις σχέσεις ανάμεσα στον χριστιανικό και τον μουσουλμανικό κόσμο στο παρελθόν και κατ' επέκταση για τις σχέσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η έρευνα, με τη σειρά της, ανέτρεψε τις βεβαιότητες για τη στεγανότητα και αντιπαλότητα των δύο κόσμων. Απέναντι στη θέση περί «σύγκρουσης πολιτισμών» έχουν υψωθεί φωνές που τονίζουν την συμπίεση Χριστιανισμού και Ισλάμ και δίνουν έμφαση στις ομοιότητες και τις αλληλεπιδράσεις παρά στις διαφορές (πρβλ. Bulliet, 2006).

Το ευρύτερο αυτό ενδιαφέρον για μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση των σχέσεων της χριστιανικής με τη μουσουλμανική Ευρώπη, από τη μια, και η προσπάθεια των οθωμανολόγων για μια πιο ευρωπαϊκή οπτική της οθωμανικής ιστορίας, από την άλλη, έχουν φέρει καρπούς. Στη σειρά «Νέες προσεγγίσεις στην ευρωπαϊκή ιστορία» του Cambridge University Press περιλαμβάνονται ήδη δύο έργα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Quataert, 2006, Goffman, 2007): άρθρα οθωμανολόγων ιστορικών και κριτικές παρουσιάσεις της πρόσφατης οθωμανολογικής βιβλιογραφίας δημοσιεύονται όλο και συχνότερα σε επιστημονικά περιοδικά εκτός του κλάδου, εκδίδονται συλλογικοί θεματικοί τόμοι με τη συμβολή και οθωμανολόγων κ.ο.κ. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ουσιοκρατική αντίληψη για την Ευρώπη έχει ξεπεραστεί πλήρως ούτε ότι οι οθωμανολόγοι έχουν απαρνηθεί εντελώς την προσέγγιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως χωριστού κόσμου. Και τα δύο εξακολουθούν να κάνουν την εμφάνισή τους, ακόμα και σε έργα που κατά τα άλλα επιχειρηματολογούν θερμά υπέρ της ενσωμάτωσης της οθωμανικής στην ευρωπαϊκή ιστορία. Η πρόσφατη εκδοτική δραστηριότητα δείχνει, πάντως, ότι έχουν αρχίσει να ξεπερνιούνται τα στεγανά ανάμεσα στις δύο ιστοριογραφικές παραδόσεις.

Οθωμανική Αυτοκρατορία και Τουρκική Δημοκρατία

Η διαμόρφωση μιας νέας οπτικής για την οθωμανική ιστορία προϋποθέτει και κάτι ακόμα: τον αναστοχασμό γύρω από τη σχέση του τουρκικού εθνικού κράτους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο κυρίαρχο αφήγημα, αποτέλεσμα τόσο των οριενταλιστικών καταβολών της σύγχρονης οθωμανολογίας όσο και της επίδρασης που άσκησαν μεταπολεμικά οι τούρκοι ιστορικοί, η αυτοκρατορία γίνεται αντιληπτή ως πρόγονος του σύγχρονου κράτους. Τούτο είναι ιδιαίτερα εμφανές στην αντιμετώπιση των ύστερων οθωμανικών χρόνων, αλλά

παρατηρείται και στην ιστοριογραφία για τους παλαιότερους αιώνες.

Η προσέγγιση αυτή οφείλεται εν πολλοίς στην παλαιά ευρωπαϊκή παράδοση να αποκαλούνται η μεν Οθωμανική Αυτοκρατορία «Τουρκία», οι δε μουσουλμάνοι οθωμανοί υπήκοοι «Τούρκοι», αλλά έλαβε νέο νόημα στην ιστοριογραφία του 20ού αιώνα μετά την εμφάνιση του τουρκικού εθνικού κράτους. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε το έργο του Μπέρναρντ Λιούις *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας* (Lewis, 2001), που από την πρώτη του κιόλας έκδοση το 1961 θεωρήθηκε κλασικό και αποτέλεσε βασικό εγχειρίδιο για την εκπαίδευση των οθωμανολόγων. Όπως παρατηρεί ο Έρικ Τσούρχερ, η ανάλυση του Λιούις, που συνδυάζει το λόγο περί παρακμής με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού, προσδίδει αυτομάτως τελεολογικό χαρακτήρα στην ύστερη οθωμανική ιστορία, μετατρέποντάς την όχι μόνο σε «προϊστορία» του σύγχρονου κράτους αλλά και σε κατεξοχήν τουρκική ιστορία (Zürcher, 2004: 13).

Όστόσο η επίσημη τουρκική εθνική ιστορία, υπό την επιρροή της κεμαλιστικής ιδεολογίας που αντιμετώπισε τη δημιουργία της Τουρκικής Δημοκρατίας ως πλήρη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν, άργησε να ενσωματώσει πλήρως την οθωμανική περίοδο. Η ιστοριογραφία της πρώιμης δημοκρατίας αποκλήρωσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως παρακματικό κράτος που είχε αποκοπεί από τις τουρκικές του ρίζες. Η εθνική ιστοριογραφία έδωσε βάρος στην ανακάλυψη και αποκατάσταση της τουρκικής κληρονομιάς. Στο επίκεντρο της έρευνας βρέθηκαν η προ-οθωμανική περίοδος της μεσαιωνικής Ανατολίας και, στο πλαίσιο της «τουρκικής ιστορικής θέσης»,³ οι αρχαίοι μικρασιατικοί πολιτισμοί (Coreaux, 1997, Ersanli, 2002).

Παρότι οι τούρκοι οθωμανολόγοι ιστορικοί, με πρωτεργάτη τον Ömer Lütfi Barkan, ενέταξαν από νωρίς το οθωμανικό παρελθόν στο εθνικό αφήγημα (Berktaş, 1991), η πλήρης οικειοποίησή του από την εθνική ιδεολογία έγινε εφικτή μόνο κατά τη δεκαετία του '80, οπότε υιοθετήθηκε επίσημα η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού»⁴ (Coreaux, 1997, Çolak, 2006). Η ενσωμάτωση των οθωμανικών αιώνων στον κορμό της εθνικής ιστορίας ολοκληρώθηκε το 1999 με τις επετειακές εκδηλώσεις για τα 700 χρόνια από την

3. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, την οποία υποστήριξε σθεναρά ο Κεμάλ, οι Τούρκοι ήταν απόγονοι αρίων φυλών της Κεντρικής Ασίας που μετανάστευσαν σε όλη την Ευρασία και δημιούργησαν τους μεγάλους πολιτισμούς. Η τουρκική εγκατάσταση στη Μικρά Ασία χρονολογούνταν στο απώτατο παρελθόν, οι Χετταίοι και οι Σουμέριοι ήταν πρωτο-Τούρκοι και οι σύγχρονοι αλλόφωνοι πληθυσμοί της Ανατολίας Τούρκοι που είχαν απωλέσει τη γλώσσα τους.

4. Η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού» πρεσβεύει την προνομιακή σχέση του τουρκικού έθνους με την ισλαμική θρησκεία, εξαιτίας των κοινών χαρακτηριστικών που υποτίθεται ότι μοιράζονταν ο προϊσλαμικός τουρκικός και ο ισλαμικός πολιτισμός. Η θέση αυτή βρήκε απήχηση σε πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της δεκαετίας του '80, όπως ο Κενάν Εβρέν, πρόεδρος της στρατιωτικής κυβέρνησης, και αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία στο Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας του Τουργκούτ Οζάλ (Zürcher, 2004: 370).

ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό εκδόθηκε και το δωδεκάτομο συλλογικό έργο *Οι Οθωμανοί (Osmanlı, 1999)*, η πρώτη μεγάλη σύνθεση για την οθωμανική περίοδο στην τουρκική γλώσσα με αξιώσεις πληρότητας ως προς τα πεδία που εξετάζει.⁵

Ανεξάρτητα από την αμφιθυμία της επίσημης τουρκικής ιδεολογίας απέναντι στο οθωμανικό παρελθόν, η συνάντηση της διεθνούς οθωμανολογικής παραγωγής με την τουρκική εθνική ιστορία είχε ήδη οδηγήσει στη διαμόρφωση ενός αφηγήματος που προβάλλει την εικόνα μιας προνομιακής σχέσης της αυτοκρατορίας με το τουρκικό στοιχείο. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην υιοθέτηση της θέσης για τον καθαρά τουρκικό χαρακτήρα του Οθωμανικού Εμιράτου, της ηγεμονίας που αποτέλεσε τον πρόδρομο της αυτοκρατορίας (για μια πρόσφατη κριτική, βλ. Lowry, 2004). Στην εδραίωση αυτής της εικόνας συνέβαλε επίσης το γεγονός ότι μέχρι τη δεκαετία του '80 η διεθνής οθωμανολογική ιστοριογραφία ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με το χώρο επικράτειας της σύγχρονης Τουρκίας και τους τουρκόφωνους πληθυσμούς. Η συστηματική ενασχόληση με τις οθωμανικές πηγές ενίσχυσε επίσης την εικόνα ενός τουρκικού κράτους, καθώς τόσο οι κεντρικές αρχές όσο και οι καθήδρες των επαρχιών, με εξαίρεση τις αραβικές περιοχές, χρησιμοποιούσαν τα οθωμανικά τουρκικά στη γραπτή τους παραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό πέρασαν σε δεύτερη μοίρα όχι μόνο η πολυεθνική σύνθεση της ηγετικής ομάδας και η προεθνική ιδεολογία της, αλλά και η χρήση γλωσσών εκτός της τουρκικής σε άλλα γραμματειακά είδη και σε διαφορετικά περιβάλλοντα παραγωγής εγγράφων.

Φυσικά δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση ότι η μακρά διαδικασία, την οποία ο Σπύρος Βρυώνης έχει περιγράψει ως τον εξισλαμισμό και εκτουρκισμό της μεσαιωνικής Μικράς Ασίας (Vryonis, 1996),⁶ αποτέλεσε το υπόβαθρο για την

5. Μεγάλο μέρος του συλλογικού αυτού έργου, στο οποίο δεν συνέβαλαν μόνο τούρκοι αλλά και ξένοι οθωμανολόγοι, εκδόθηκε στη συνέχεια στα αγγλικά υπό τον τίτλο *Ο μέγας οθωμανοτουρκικός πολιτισμός (The Great Ottoman-Turkish Civilization, 4 τόμ., Άγκυρα: Yeni Türkiye, 2000)*.

6. Στους αιώνες που ακολούθησαν τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) η Μικρά Ασία έγινε θέατρο μεγάλης μετανάστευσης Τουρκομάνων, καθώς και πληθυσμιακών ανακατατάξεων λόγω των πολέμων και της ρευστής πολιτικής κατάστασης. Παράλληλα, η δημιουργία ηγεμονιών υπό μουσουλμανικές δυναστείες και με μουσουλμανικούς θεσμούς, η προσηλυτιστική δράση των δερβισικών ταγμάτων και η οικονομική κατάρρευση των χριστιανικών εκκλησιών οδήγησαν στην ταχεία εξάπλωση του Ισλάμ σε ντόπιους και επήλυδες. Στις αρχές του 16ου αιώνα, οπότε ολοκληρώθηκε η κατάκτηση της χερσονήσου από τους Οθωμανούς, η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων (πάνω από 90% σύμφωνα με τα στοιχεία των φορολογικών καταστάσεων) ήταν μουσουλμάνοι, ενώ οι εναπομείναντες χριστιανοί είχαν σε μεγάλο βαθμό τουρκοφωνήσει. Η χριστιανική παρουσία ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, ιδίως από τον 18ο αιώνα και μετά, με αποτέλεσμα στα τέλη του 19ου αιώνα οι χριστιανοί (Αρμένιοι, ορθόδοξοι κ.ά.) να έχουν ανέλθει συνολικά στο 19,2% (Vryonis, 1996: 397). Τον 19ο αιώνα η ελληνική

εμφάνιση της οθωμανικής ηγεμονίας, ούτε ότι τα λόγια οθωμανικά τουρκικά επέιχαν θέση επίσημης γλώσσας. Ούτε υπάρχει αμφιβολία ότι το κεμαλικό κράτος δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς αναφορά στις εξελίξεις του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα, όπως αντίστοιχα πολλές όψεις των βαλκανικών κρατών δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά σε σχέση με τις οθωμανικές πραγματικότητες που διαδέχθηκαν.

Είναι απολύτως νόμιμο και επιβεβλημένο μια ιστορία του τουρκικού κράτους να εξετάζει τις εξελίξεις της ύστερης οθωμανικής εποχής. Πρόβλημα προκύπτει όταν συμβαίνει το αντίστροφο, δηλαδή όταν η ύστερη αυτοκρατορία ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα της ίδρυσης της δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, το ζήτημα είναι σε ποιο βαθμό το γεγονός ότι ξέρουμε το τέλος της ιστορίας, ότι δηλαδή δημιουργήθηκε εθνικό τουρκικό κράτος, καθώς και το γεγονός ότι το τουρκικό εθνικό αφήγημα εντέλει οικειοποιήθηκε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και μάλιστα μέσα από συγκεκριμένους δρόμους, διαστρεβλώνουν τον τρόπο με τον οποίο ερευνούμε και γράφουμε για την οθωμανική ιστορία. Όπως παρατηρεί ο Σουκρού Χανιογλου,

«[τ]ο ζήτημα δεν είναι να αρνηθούμε τη σημασία που έχει ο δεσμός των διαδοχών εθνικών κρατών, ιδίως της Τουρκίας, με το οθωμανικό τους παρελθόν [...]. Αλλά η προσπάθεια να εντάξουμε την ύστερη οθωμανική ιστορία εντός ενός αφηγηματικού πλαισίου αυτοκρατορικής κατάρρευσης υπό τον αμείλικτο ήχο της προελαύνουσας προόδου, που συνήθως συνδέεται με τον εκδυτικισμό, τον εθνικισμό και την εκκοσμίκευση, εμποδίζει την ξεκάθαρη κατανόηση των υπό εξέταση εξελίξεων.» (Hanioğlu, 2008: 1-2)

Τα τελευταία χρόνια η κριτική στάση απέναντι στην παλαιότερη ιστοριογραφία και η συνειδητοποίηση των ιδεολογικών της συνιστωσών, η προσπάθεια κατανόησης του αυτοκρατορικού εγχειρήματος, το πέρασμα από την ιστορία του κράτους και των κρατικών ελίτ στην κοινωνική ιστορία, αλλά και η αύξηση των μελετών για τις αραβικές –εν μέρει και για τις βαλκανικές– περιοχές της αυτοκρατορίας, έχουν οδηγήσει σε νέες προσεγγίσεις για το χαρακτήρα της οθωμανικής πολιτείας. Κεντρική θέση στην αναθεωρητική αυτή προσπάθεια καταλαμβάνει η ιστορικοποίηση και προσεκτική χρήση των όρων «Οθωμανοί», «Τούρκοι» και «μουσουλμάνοι», που παραδοσιακά χρησιμοποιούνται σχεδόν ως συνώνυμοι.

Η μετατόπιση της σημασίας αυτών των όρων κατά τη διάρκεια των αιώνων και οι διαφορετικές τους χρήσεις από οθωμανούς και ευρωπαίους συγγραφείς ήταν και πριν γνωστή. Ο Λιούις, επί παραδείγματι, αφιερώνει τις πρώτες σελίδες του έργου του στη σημασία αυτών ακριβώς των όρων (Lewis, 2001:

γλώσσα μιλιόταν μόνο στον Πόντο, σε κάποιες περιοχές της Καππαδοκίας, καθώς και όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφατοι ή παλαιότεροι ελληνόφωνοι μετανάστες.

27-32). Καθώς όμως αφορμάται από μια ουσιοκρατική αντίληψη για το έθνος και αντιλαμβάνεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως παλαιά Τουρκία, βλέπει απλώς μια διαδοχή αυτοπροσδιορισμών που οφείλεται στο εκάστοτε ιδεολογικό κλίμα: Τούρκοι πριν τη συγκρότηση της αυτοκρατορίας, μουσουλμάνοι στη συνέχεια, Οθωμανοί ως αποτέλεσμα των «ευρωπαϊκής επίδρασης και βραχείας διάρκειας νεωτερισμών του 19ου αιώνα», Τούρκοι και πάλι στο σύγχρονο κράτος. Αντίθετα, για τους ιστορικούς που θεωρούν τη συγκρότηση του τουρκικού έθνους αποτέλεσμα των ιδεολογικών και πολιτικών εξελίξεων του ύστερου 19ου και, κυρίως, του 20ού αιώνα, το συμπέρασμα είναι διαφορετικό.

Οι ιστορικοί που βλέπουν την Τουρκία ως ένα από τα διάδοχα κράτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αν και το πιο επιβαρυνμένο από την αυτοκρατορική κληρονομιά, θέτουν στο επίκεντρο της έρευνας τη συγκρότηση και τις μεταμορφώσεις της εθνικής ιδεολογίας, δίνουν έμφαση στον πληθυντικό και προεθνικό χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους μέχρι τον 19ο αιώνα, και προσπαθούν, με λιγότερη ή μεγαλύτερη συνέπεια, να απεγκλωβιστούν από την εμμονή με την πρωτεύουσα και την Ανατολία. Πάνω απ' όλα αντιμετωπίζουν με κριτικό βλέμμα τις πηγές και φέρνουν στο προσκήνιο την ιδεολογική χρήση της ιστορίας, τόσο κατά την οθωμανική όσο και στη σύγχρονη εποχή. Το ακόλουθο απόσπασμα, γραμμένο από τον Κόλιν Ίμπερ, έναν ως προς τη μεθοδολογία του καθόλα παραδοσιακό ιστορικό, συνοψίζει υποδειγματικά τη νέα προσέγγιση:

«Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν λοιπόν αποκλειστικά ισλαμική ούτε ήταν αποκλειστικά τουρκική. Ήταν αντίθετα μια δυναστική αυτοκρατορία, όπου η μόνη νομιμοφροσύνη που απαιτούνταν από τους πολυσχιδείς κατοίκους της ήταν η αφοσίωση στο σουλτάνο. Η νομιμοφροσύνη που απαιτούνταν από εκείνους που δεν είχαν κάποιο αξίωμα δεν συνίστατο σε τίποτα περισσότερο από το να μην εξεγείρονται και να πληρώνουν φόρους σε χρήμα, είδος ή υπηρεσίες. Ακόμα κι αυτά συχνά ήταν διαπραγματεύσιμα. Ήταν εντέλει το πρόσωπο του σουλτάνου και όχι η θρησκευτική, εθνοτική ή άλλη ταυτότητα που κρατούσε ενωμένη την αυτοκρατορία.» (Imber, 2002: 3)

Όμως, παρά την αμφισβήτηση που έχει δεχτεί, η εικόνα της οθωμανικής ιστορίας ως «προϊστορίας» του τουρκικού κράτους εξακολουθεί να κυριαρχεί. Αποκτά μάλιστα νέα δυναμική στο πιο πρόσφατο συνθετικό εγχείρημα, την τετράτομη συλλογική *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ (*History of Turkey*, 2006-), με συμβολές κορυφαίων οθωμανολόγων από την Τουρκία, την Ευρώπη και την Αμερική, της οποίας η έκδοση δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη.

Η *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ χειρίζεται την αντίληψη περί συνέχειας με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι παλαιότερες συνθέσεις, όπως η δίτομη *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της σύγχρονης Τουρκίας* των Στάν-

φορντ και Εζέλ Κουράλ Σω (Shaw και Shaw, 1976-77), που αντιμετώπιζαν απλώς ως ένα ενιαίο σύνολο την ιστορία τριών διαφορετικών κρατών: του Οθωμανικού Εμιράτου, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Τουρκικής Δημοκρατίας. Η *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ, η οποία ξεκινά από τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) και φθάνει μέχρι σήμερα, υιοθετεί μια άλλη προσέγγιση για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τονίζοντας την οργανική της σύνδεση τόσο με το προ-οθωμανικό –όχι αποκλειστικά τουρκικό– παρελθόν όσο και με το τουρκικό παρόν.

Η νέα οπτική υποστηρίζεται από μια περιοδολόγηση που δεν ακολουθεί τις παλαιότερες τομές, δηλαδή το πέρασμα από τη βυζαντινή/σελτζουκική/προ-οθωμανική στην οθωμανική⁷ και από εκεί στην τουρκική περίοδο, σε σχέση με την ιστορία του μικρασιατικού χώρου, και το πέρασμα από το εμιράτο στην αυτοκρατορία και από εκεί στη δημοκρατία, σε σχέση με την πολιτική ιστορία. Χώρος και κράτος ενοποιούνται σε μια περιοδολόγηση που χωρίζει την ιστορία της Τουρκίας (και όχι των Τούρκων) στις εξής φάσεις: *Βυζάντιο-Τουρ-*

7. Μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) και την ήττα από τον σουλτάνο των Μεγάλων Σελτζούκων της Περσίας Αλπ Αρσλάν, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έχασε τον έλεγχο της Μικράς Ασίας, με αποτέλεσμα τον πολιτικό κατακερματισμό της χερσονήσου σε πολυάριθμες ηγεμονίες, τουρκομανικές και μη, και τον περιορισμό της βυζαντινής εξουσίας σε λίγες μόνο περιοχές. Το σημαντικότερο από τα μουσουλμανικά κράτη που δημιουργήθηκαν ήταν το Σουλτανάτο του Ικονίου (Σελτζούκοι του Ρουμ), που τον 13ο αιώνα εκτεινόταν στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία, έχοντας επίσης υπό τον έλεγχό του σημαντικά λιμάνια στον Εύξεινο Πόντο και τη Μεσόγειο. Τον ίδιο αιώνα ισχυροποιήθηκε εκ νέου η βυζαντινή παρουσία στα δυτικά και τα βόρεια της χερσονήσου, καθώς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) δημιουργήθηκαν δύο διάδοχα κράτη στον μικρασιατικό χώρο, η Αυτοκρατορία της Νίκαιας στα δυτικά και η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας στον Πόντο (η τελευταία επιβίωσε ως ανεξάρτητο κράτος μέχρι την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς το 1461). Η κατάσταση άλλαξε στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα: η βυζαντινή εξουσία στα δυτικά άρχισε να υποχωρεί μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261), καθώς οι αυτοκράτορες είχαν πλέον άλλες προτεραιότητες, ενώ το Σουλτανάτο του Ικονίου περιήλθε υπό μογγολική επικυριαρχία μετά τη μάχη του Κιοσέ Νταγ (1243). Στις αρχές πλέον του 14ου αιώνα το σουλτανάτο είχε καταλυθεί, ενώ είχαν δημιουργηθεί πολυάριθμες τουρκομανικές ηγεμονίες που συγκρούονταν μεταξύ τους για τον έλεγχο των μικρασιατικών εδαφών, επιδιώκοντας να κατακτήσουν και τις λίγες περιοχές που είχαν παραμείνει υπό βυζαντινό έλεγχο. Μία από αυτές τις ηγεμονίες ήταν και το Οθωμανικό Εμιράτο. Στα μέσα του 14ου αιώνα, λίγο πριν αρχίσουν να εξαπλώνονται στα Βαλκάνια, οι Οθωμανοί είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους τα βυζαντινά εδάφη της Βιθυνίας και την επικράτεια του Εμιράτου του Καρασί στα βορειοδυτικά της Μικράς Ασίας. Στα τέλη του ίδιου αιώνα είχαν κατορθώσει να πάρουν υπό την εξουσία τους το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου, αλλά η ήττα του Βαγιαζήτ Α΄ στη μάχη της Άγκυρας (1402) από τα στρατεύματα του Ταμερλάνου οδήγησε στην εκ νέου ανεξαρτητοποίηση πολλών περιοχών. Η οριστική κατάκτηση της κεντρικής και ανατολικής Μικράς Ασίας από τους Οθωμανούς έγινε εφικτή μόνο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και ολοκληρώθηκε μόλις στις αρχές του 16ου αιώνα. Τέλος, η νοτιοανατολική Μικρά Ασία, που βρισκόταν υπό την εξουσία των Μαμελούκων της Αιγύπτου, κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς κατά την εκστρατεία του Σελίμ Α΄ το 1516/17.

κία, 1071-1453 (α' τόμος), *Η μεταγενέστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1603-1839* (γ' τόμος), *Η Τουρκία στον σύγχρονο κόσμο* (δ' τόμος). Ο τίτλος του β' τόμου, που πραγματεύεται την περίοδο 1453-1603, δεν έχει ανακοινωθεί. Κατ' αναλογία οφείλει να ονομάζεται «η προγενέστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία», αν και δε θα αποτελέσει έκπληξη αν υιοθετηθεί και εδώ ο χαρακτηρισμός «κλασική».

Στην *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ, λοιπόν, η μεν πρώτη ιστορία του οθωμανικού κράτους απορροφάται από ένα ευρύ βυζαντινοτουρκικό παρελθόν, οι δε ύστεροι οθωμανικοί χρόνοι ενσωματώνονται στη σύγχρονη ιστορία. Τούτο είναι εν πολλοίς αποτέλεσμα της προσπάθειας να καταρριφθούν οι κεντρικές θέσεις των παλαιότερων αφηγημάτων: η θέση για τον ιδιαίτερο και πρωτότυπο χαρακτήρα της οθωμανικής πολιτείας σε σχέση με τα καθεστώτα που ανέτρεψε, η αντίληψη για την παρακμή της αυτοκρατορίας, καθώς και η θέση για την οριστική ρήξη με το παρελθόν που υποτίθεται ότι επέφερε η ίδρυση της δημοκρατίας. Επιπλέον, σε αντίθεση με τη ρητή ή υπόρρητη παραδοχή άλλων προσεγγίσεων, εδώ το ιστορικό υποκείμενο δεν είναι το έθνος, οι Τούρκοι, αλλά η Τουρκία, ένας συνδυασμός γεωγραφικού χώρου και εθνικής επικράτειας, που παρουσιάζεται ως αυτόνομη ουσία να υπερβαίνει τους περιορισμούς της εθνολογικής σύνθεσης και των πολιτικών σχηματισμών. Η Τουρκία σε αυτό το αφήγημα υποτάσσεται μόνο σε έναν περιορισμό, εκείνον της εμφάνισής της στο χρόνο.

Την ίδια στιγμή όμως που υπονομεύει το κυρίαρχο αφήγημα, η *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ έρχεται να το επικυρώσει μέσα από άλλο δρόμο. Μια ιστορία της Τουρκίας με σημείο έναρξης την απαρχή της εγκατάστασης τουρκόφωνων πληθυσμών στην Ανατολία έχει νόημα μόνο επειδή γνωρίζουμε το τέλος της ιστορίας: επειδή δημιουργήθηκε ένα κράτος με το όνομα Τουρκία στο μικρασιατικό χώρο (και όχι στη Βαλκανική Χερσόνησο), επειδή το κράτος αυτό συμπεριέλαβε στην επικράτειά του την παλιά αυτοκρατορική πρωτεύουσα και –θέλοντας ή μη– κληρονόμησε πολύ περισσότερα στοιχεία από το αυτοκρατορικό παρελθόν απ' ό,τι τα άλλα διάδοχα κράτη, επειδή η αυτοκρατορία συγκροτήθηκε μέσα από το μετασχηματισμό του Οθωμανικού Εμιράτου, επειδή το εμιράτο ήταν μία από τις πολυάριθμες τουρκομανικές ηγεμονίες που δημιουργήθηκαν στην πολιτικά κατακερματισμένη Μικρά Ασία του ύστερου 13ου αιώνα, επειδή η Ανατολία υπήρξε θέατρο εγκατάστασης τουρκομανικών πληθυσμών μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ και την απώλεια ελέγχου από το Βυζάντιο. Όπως στο τουρκικό εθνικό αφήγημα ή στην οριενταλιστικών καταβολών ιστοριογραφία, έτσι και στην *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ το παρελθόν υποτάσσεται στο παρόν μέσα από την κατασκευή μιας γενεαλογίας του εθνικού κράτους.

Πέρα λοιπόν απ' οτιδήποτε άλλο και ανεξάρτητα από τις προσωπικές θέσεις των συγγραφέων για τον μη καθαρά τουρκικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας,

παρά τις καινοτόμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις των επιμέρους συμβολών στο συλλογικό αυτό έργο και παρά τις αναθεωρήσεις της οθωμανικής ιστορίας στις οποίες προβαίνουν, η *Ιστορία της Τουρκίας* του Καίμπριτζ έρχεται να επιβεβαιώσει πανηγυρικά την αποτυχία της πρόσφατης αναθεωρητικής ιστοριογραφίας να υπερβεί τους περιορισμούς τόσο της οριενταλιστικής κληρονομιάς όσο και της τουρκικής εθνικής ιστορίας.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της

Το βιβλίο της γερμανίδας ιστορικού Σουράγια Φαρόκι *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, το οποίο παρουσιάζει σε συνθετική μορφή τα πορίσματα πρόσφατων ερευνών, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα έργου που ενσωματώνει και τις τρεις αυτές όψεις της πρόσφατης αναθεωρητικής προσπάθειας. Το βιβλίο πραγματεύεται τις σχέσεις του οθωμανικού κράτους με τους κοντινούς και μακρινούς του γείτονες, αλλά και τις επαφές ανάμεσα σε οθωμανούς υπηκόους και ξένους, τόσο εντός όσο και εκτός της οθωμανικής επικράτειας, από τη δεκαετία του 1540 μέχρι τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1768-74. Όπως εξηγεί η συγγραφέας, πρόκειται για μια εποχή που τα οθωμανικά σύνορα είχαν σε μεγάλο βαθμό σταθεροποιηθεί, παρά τις κατά καιρούς κατακτήσεις ή απώλειες εδαφών, και που οι οθωμανικές και οι ευρωπαϊκές κοινωνίες είχαν περισσότερα κοινά σημεία απ' ό,τι διαφορές.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της ανήκει σε εκείνα τα πρόσφατα έργα που έχουν υπερβεί πλήρως το σχήμα της παρακμής. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι τα χρονικά πλαίσια της μελέτης διεμβολίζουν τις καθιερωμένες περιοδολογήσεις. Όπως και άλλοι σύγχρονοι οθωμανολόγοι, η Φαρόκι αντιλαμβάνεται τους μετασχηματισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όχι ως σταθμούς στην πορεία από την ίδρυση του κράτους στην ακμή και από εκεί στην παρακμή και στην πτώση, αλλά ως ανοιχτή και μη προβλέψιμη διαδικασία, στην οποία συνέβαλε πλήθος παραγόντων. Η Φαρόκι αντιλαμβάνεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως «κράτος των πρώιμων νεότερων χρόνων», διαφορετικό σε πολλά σημεία από τα σύγχρονά του ευρωπαϊκά κράτη αλλά ταυτόχρονα συγκρίσιμο με εκείνα. Έτσι, στο βαθμό που το επιβάλλει το θέμα της, εξετάζει υπό αυτό το πρίσμα και σε συγκριτική προοπτική διάφορα ζητήματα που η παλαιότερη ιστοριογραφία θεώρησε καθοριστικά για το πέρασμα από την ακμή στην παρακμή, όπως ο ρόλος του πολέμου και των κατακτήσεων, η επιρροή της αυλής στη διακυβέρνηση, ο ρόλος των πολιτικών φατριών, η «αυτονόμηση» των τοπικών ελίτ ή η εξάπλωση του συστήματος των φοροεκμισθώσεων.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία της περιόδου 1540-1774, όπως παρουσιάζεται στο έργο της Φαρόκι, είναι σαφώς διαφορετική από αυτή που περιέγραφε

η ιστοριογραφία του σχήματος της παρακμής. Πρόκειται για ένα κράτος που κυβερνάται από μια ρευστή ηγετική ομάδα, επιρρεπή σε φατριασμούς αλλά με μεγάλο βαθμό συνοχής, ενώ οι σουλτάνοι έχουν απομακρυνθεί από την ενεργό διακυβέρνηση. Η συνοχή εξασφαλίζεται από τα οφέλη που παρέχει στις ελίτ η ύπαρξη μιας ενιαίας αυτοκρατορίας και εκφράζεται μέσω της αφοσίωσης στη δυναστεία. Ούτε όμως η ύπαρξη πολυάριθμων υποτελών ηγεμονιών, αλλά και εκ των πραγμάτων αυτόνομων επαρχιών, εντός της οθωμανικής επικράτειας απειλεί τη συνοχή της αυτοκρατορίας, καθώς η τελευταία διαθέτει τέτοια θεσμική και πολιτική ευελιξία που είναι σε θέση να απορροφά τους κραδασμούς και να κρατά τις τοπικές ελίτ πιστές στο αυτοκρατορικό εγχείρημα. Καθοριστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων παίζει μάλλον ο πραγματισμός παρά η ιδεολογία. Ο πόλεμος εναντίον των απίστων μπορεί να χρησιμοποιείται ως μέσο νομιμοποίησης, όπως άλλωστε συνέβαινε και στα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, αλλά η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι περισσότερο προσανατολισμένη στον πόλεμο απ' ό,τι οι γείτονές της, πόσο μάλλον «πολεμική μηχανή». Όσο δε για τη θέση της στο διεθνές οικονομικό σύστημα, είναι μια κοσμο-οικονομία που δεν αποτελεί ακόμα περιφέρεια της ευρωπαϊκής. Ταυτόχρονα όμως δεν είναι εσωστρεφής, αλλά βρίσκεται σε συνεχείς εμπορικές ανταλλαγές με τις γειτονικές της κοσμο-οικονομίες.

Αν και η Φαρόκι καταπιάνεται με ζητήματα που παραδοσιακά ανήκουν στο πεδίο της πολιτικής ιστορίας, η προσέγγισή της υποτάσσει την πολιτική ιστορία στην κοινωνική. Έτσι, αντί για τους σουλτάνους και τους μεγάλους βεζίρηδες, προβάλλουν ως συνδιαμορφωτές των πολιτικών εξελίξεων διάφορες κοινωνικές ομάδες· η μελέτη εξετάζει όλο τον χώρο της οθωμανικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων των αυτόνομων υποτελών ηγεμονιών, και φέρνει στο προσκήνιο τις εμπειρίες των ανθρώπων της εποχής. Το εγχείρημα δεν είναι καθόλου απλό και πάνω απ' όλα προϋποθέτει τη βούληση της συγγραφέως να υπερβεί την οπτική από τη σκοπιά του αυτοκρατορικού κέντρου και να εξετάσει το θέμα και από την οπτική γωνία των τοπικών κοινωνιών, αλλά και των ανθρώπων που έρχονταν σε άμεση επαφή με τους ξένους.

Η προσέγγιση της Φαρόκι αφορμάται από δύο κεντρικές θέσεις: τις μεγάλες δομικές ομοιότητες των κρατών της εποχής, που οφείλονταν σε παραγωγικούς, τεχνολογικούς και οργανωτικούς περιορισμούς, και τη διαπερατότητα των συνόρων ανάμεσα στον οθωμανικό και τον μη οθωμανικό κόσμο. Αποτέλεσμα αυτών των δύο ήταν, κατά την έκφρασή της, η ύπαρξη ενός «κοινού κόσμου», τουλάχιστον μέχρι τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, οπότε μια σειρά εξελίξεων οδήγησαν στη διαφοροποίηση των ευρωπαϊκών κρατών και κοινωνιών. Αυτό δεν σημαίνει ότι πιο πριν δεν υπήρχαν διαφορές ή ότι οι διαφορές δεν είχαν σημασία. Η Φαρόκι τις επισημαίνει συνεχώς, αλλά επιλέγει να τονίσει τα κοινά σημεία, αντιδρώντας στη στερεότυπη εικόνα για τον ευρωπαϊκό και τον οθωμανικό κόσμο που καθιέρωσε η παλαιότερη ιστοριογραφία.

Η αναθέωρηση της εικόνας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως εσωστρεφούς μουσουλμανικού κράτους, που διατηρεί ένα ελάχιστο επαφών με τον κόσμο γύρω του και που οι θεσμικές και πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες το καθιστούν απόλυτα διαφορετικό από τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, αποτελεί, όπως είδαμε, μείζον διακύβευμα της σύγχρονης οθωμανολογικής ιστοριογραφίας. Ο τονισμός του «κοινού κόσμου» ενέχει βεβαίως τον κίνδυνο δημιουργίας αντίστροφων στερεοτύπων, που μπορούν να αποδειχτούν εξίσου παραπλανητικά με τα παλαιότερα. Στο βαθμό όμως που μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε με τον πληρέστερο δυνατό τρόπο τη σύνθετη πραγματικότητα μιας εποχής που έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή, η συμβολή της αναθεωρητικής αυτής οπτικής είναι καίρια. Η θεώρηση των σχέσεων ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη υπό το πρίσμα της ύπαρξης ενός κοινού κόσμου, όπως γίνεται από τη Φαρόκι, δεν αναιρεί τις βαθιές ιδεολογικές διασπάσεις ούτε τον συχνά συγκρουσιακό χαρακτήρα των επαφών. Επιτρέπει όμως την καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος, δίνοντας τη δυνατότητα να ερμηνευθούν φαινόμενα που εκ πρώτης όψεως φαίνονται αντιφατικά.

Επιπλέον, η *Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της* έρχεται να προσεγγίσει το ζήτημα των επαφών ανάμεσα στον οθωμανικό και τον ευρωπαϊκό χώρο μέσα από μια οθωμανοκεντρική οπτική. Οι παλαιότερες θεωρήσεις για την εποχή μετά την ολοκλήρωση των κατακτήσεων, την περίοδο δηλαδή που καλύπτει η μελέτη της Φαρόκι, ιδίως από τον ύστερο 17ο αιώνα και μετά, αντιλαμβάνονται την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε ρόλο δέκτη: η πρωτοβουλία θεωρείται ότι ανήκει στην Ευρώπη, είτε πρόκειται για πολεμικές επιχειρήσεις και διπλωματικές επαφές, είτε για το εμπόριο ή τη ροή των ιδεών. Το οθωμανικό κράτος και οι κοινωνίες του μπορεί να επηρεάζονται από τις ευρωπαϊκές ιδέες ή να τις αγνοούν, να υιοθετούν ή να απορρίπτουν τις ευρωπαϊκές καινοτομίες, να αντιδρούν στην ευρωπαϊκή διείσδυση ή να την καλωσορίζουν, αλλά δεν έχουν ενεργητικό ρόλο. Η Φαρόκι, αντίθετα, αναγνωρίζει στον οθωμανικό κόσμο την πρωτοβουλία που του αναλογεί. Πολύ σημαντικό είναι επίσης το ότι δίνει μεγάλο βάρος στη διερεύνηση των σχέσεων και των επαφών με την Περσία και τον ευρύτερο ασιατικό χώρο, ξαναθυμίζοντας στους αναγνώστες ότι οι ευρωπαίοι γείτονες δεν ήταν το μοναδικό μέλημα των οθωμανών κυβερνώντων ούτε οι μόνοι εμπορικοί εταίροι.

Η αντιστροφή της καθιερωμένης οπτικής δεν ανατρέπει απαραίτητα τις παλαιότερες θεωρήσεις, αλλά τις συμπληρώνει με ουσιαστικό τρόπο, αναδεικνύοντας έτσι το πολυδιάστατο της ιστορικής πραγματικότητας. Για παράδειγμα, η πραγμάτευση του πολέμου και της διπλωματίας υπό το πρίσμα των οθωμανικών προτεραιοτήτων κάνει φανερή τη σπουδαιότητα εσωτερικών παραγόντων, όπως οι έριδες ανάμεσα στα μέλη της ηγετικής ομάδας. Η πραγμάτευση των συγκρούσεων με τα ευρωπαϊκά κράτη και τη σαφαβιδική Περσία από τη

σκοπία των σκοπιμοτήτων και των δυνατοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φέρνει στο προσκήνιο τους περιορισμούς σε σχέση με τη στρατιωτική κινητοποίηση και χρηματοδότηση, αλλά και τις πολυσχιδείς επιπτώσεις τους στο εσωτερικό. Το ζήτημα των ξένων εμπορών, ιδωμένο υπό αντίστοιχο πρίσμα, αναδεικνύει τους περιορισμούς της δράσης τους στα οθωμανικά εδάφη, αλλά και τις προτεραιότητες της οθωμανικής εμπορικής πολιτικής.

Η αλλαγή της οπτικής γωνίας βοηθά επίσης στην πληρέστερη κατανόηση της θέσης των ανθρώπων εκείνων που, θέλοντας ή μη, είχαν μεγαλύτερη επαφή με τους «άλλους»: στρατιώτες, αιχμάλωτοι και σκλάβοι, προσκυνητές, διερμηνείς, εμπορικοί πράκτορες ή άλλου είδους διαμεσολαβητές, επίσημοι απεσταλμένοι και πρέσβεις κ.ο.κ. Η ενασχόληση με αυτές τις κοινωνικές ομάδες είναι ένα από τα προτερήματα του βιβλίου, παρόλο που η παρουσίαση απέχει πολύ από το να είναι πλήρης (ειδικά το θέμα της εμπορικής διασποράς οθωμανών υπηκόων σε ευρωπαϊκές χώρες αξίζει μια πιο αναλυτική πραγμάτευση). Ωστόσο, φέρνοντας στο προσκήνιο αυτούς τους ανθρώπους και συχνά τις προσωπικές τους ιστορίες, η Φαρόκι κατορθώνει να απομακρυνθεί από την καθιερωμένη εικόνα των χωριστών κόσμων, προβάλλοντας τους τρόπους επικοινωνίας ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον «έξω κόσμο», καθώς και τα δίκτυα που τους υποστήριζαν.

Η εστίαση στους ανθρώπους που έπαιζαν καίριο ρόλο στη διάχυση των πληροφοριών για τους «άλλους» στην οθωμανική επικράτεια, δίνει παράλληλα τη δυνατότητα να συζητηθεί ευρύτερα το ζήτημα της γνώσης για τον «έξω κόσμο». Η Φαρόκι γνωρίζει πολύ καλά ότι δεν έχουν όλοι την ίδια πρόσβαση σε πληροφορίες, ούτε απαραίτητα πρόσβαση σε ίδιου τύπου πληροφορίες. Στο βαθμό όμως που περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη διερεύνηση των πληροφοριών που ήταν άμεσα διαθέσιμες στους κυβερνώντες και στις αστικές μουσουλμανικές ελίτ, και μάλιστα εκείνες της Κωνσταντινούπολης, η πραγμάτευση του ζητήματος είναι ελλιπής. Πόσο μάλλον που, όπως η ίδια πρώτη παραδέχεται, τα όρια ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους μη μουσουλμάνους υπηκόους ήταν διαπερατά. Η γνώση του «έξω κόσμου» που αποκόμιζαν οι χριστιανοί και οι εβραίοι έμποροι και λόγιοι, ακόμα και οι μοναχοί ή άλλοι ιερωμένοι, σίγουρα έβρισκε σε ένα βαθμό το δρόμο της και προς τους μουσουλμάνους. Εξάλλου, οι θερμές φιλικές σχέσεις ανάμεσα σε οθωμανούς υπηκόους διαφορετικού θρησκευματος δεν ήταν σπάνιες (πρβλ. Στάθη, 1986).

Η Φαρόκι περιορίζεται σε αυτή την επιλογή εξ ανάγκης, καθώς, όπως διευκρινίζει, οι μελέτες που δίνουν στοιχεία για τις επαφές και τη γνώση των μη μουσουλμάνων υπηκόων για τον «έξω κόσμο» είναι γραμμένες σε μεγάλο βαθμό σε γλώσσες που δεν γνωρίζει, οπότε δεν μπορεί να τις συμβουλευτεί. Η μονομερής όμως προσέγγιση της γνώσης των Οθωμανών για τον «έξω κόσμο» αποδεικνύεται προβληματική και για έναν άλλο λόγο: επειδή με αυτόν τον τρόπο η «οθωμανικότητα» ταυτίζεται με ένα συγκεκριμένο στρώμα, τους μου-

σουλμάνους των πόλεων. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η Φαρόκι ακολουθεί γενικά την αναθεωρητική οπτική και χρησιμοποιεί τους όρους Οθωμανοί και οθωμανικός με ευρύ τρόπο. Έτσι αντιλαμβάνεται ως Οθωμανούς τόσο τον Δημήτριο Καντεμίρ όσο και τον Εβλιγιά Τσελεμπή, ή ως οθωμανικές πρακτικές τόσο το ορθόδοξο χριστιανικό προσκύνημα στην Ιερουσαλήμ όσο και το μουσουλμανικό ανάλογο στη Μέκκα. Κατά καιρούς όμως, όπως στην προκειμένη περίπτωση, διολισθαίνει σε μια στενή χρήση των όρων, που μερικές φορές αποδυναμώνει τη συνολική επισκόπηση στην οποία προβαίνει.

Υπό αυτή την οπτική γωνία, το *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της* φανερώνει τα όρια των πρόσφατων αναθεωρήσεων της οθωμανικής ιστορίας. Κατά μείζονα λόγο, όμως, αποτελεί τεκμήριο των επιτυχιών της. Η ανάδειξη των πολλαπλών τρόπων επαφής του οθωμανικού κράτους και των υπηκόων του με τον «έξω κόσμο» και η ενσωμάτωση των περιφερειακών επαρχιών σε ένα συνολικό αφήγημα για την αυτοκρατορία διαφοροποιούν σημαντικά το έργο της Φαρόκι από παλαιότερες προσπάθειες. Το *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της* δείχνει τις μεγάλες αλλαγές που έχουν επέλθει τα τελευταία χρόνια στην οθωμανολογική έρευνα και συμβάλλει με ουσιαστικό τρόπο σε μια εκ νέου πραγμάτευση της οθωμανικής ιστορίας, που αποδίδει πολύ καλύτερα τη σύνθετη και πολυδιάστατη πραγματικότητα μιας περασμένης εποχής.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ

Νοέμβριος 2008

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali (1991). *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Ωλμπαν: SUNY Press).
- Aksan, Virginia (2002). «Ottoman Military Matters», *Journal of Early Modern History*, 6/1: 52-62.
- Anderson, Perry (1986). *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ε. Αστερίου (Αθήνα: Οδυσσέας: πρωτότυπο: Λονδίνο: N.L.B., 1974).
- Barkey, Karen (2008). *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- Bayly, C.A. (2004). *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Οξφόρδη: Blackwell Publishers).
- Berktaş, Halil (1991). «Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei», *Periplus*, 1: 102-125.

- Bödeker, Hans Erich (2003). «“Europe” in the Discourse of the Sciences of State in 18th Century Germany», *Cromohs*, 8: 1-14, < URL: http://www.cromohs.unifi.it/8_bodeker.html >
- Braudel, Fernand (1972-73). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, μτφρ. S. Reynolds, 2 τόμ. (Λονδίνο: Collins· πρωτότυπο: 2η έκδ., Παρίσι: Librairie Armand Colin, 1966).
- Braudel, Fernand (1991-98). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη, 3 τόμ. (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης· πρωτότυπο: 2η έκδ., Παρίσι: Librairie Armand Colin, 1966).
- Bulliet, Richard W. (2006). *Ισλαμοχριστιανικός πολιτισμός: μία πρόταση*, μτφρ. Φ. Τερζάκης (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου· πρωτότυπο: Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2004).
- Çolak, Yılmaz (2006). «Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey», *Middle Eastern Studies*, 42/4: 587-602.
- Copeaux, Étienne (1997). *Espace et temps de la nation turque: Analyse d'une historiographie nationaliste, 1934-1993* (Παρίσι: Éditions CNRS).
- Eisenstadt, Shmuel N., Wolfgang Schluchter και Björn Wittrock, επιμ. (2001). *Public Spheres and Collective Identities* (Νιου Μπράνσγουικ: Transaction Publishers).
- Ersanlı, Büşra (2002). «The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline», στο Fikret Adanır και Suraiya Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (Λέιντεν: E.J. Brill): 115-154.
- Finkel, Caroline (2007). *Οθωμανική Αυτοκρατορία 1300-1923*, μτφρ. Μ. Δελέγκος (Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα· πρωτότυπο: Λονδίνο: John Murray Publishers, 2005).
- Goffman, Daniel (2007). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η πρόωμη νεότερη Ευρώπη*, μτφρ. Α. Σωτήρης (Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος· πρωτότυπο: Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2002).
- Hanioglu, Şükrü (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Πρίνστον: Princeton University Press).
- History of Turkey* (2006-). *The Cambridge History of Turkey*, 4 τόμ. (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- Howard, Douglas A. (1988), «Ottoman Historiography and the Literature of “Decline” in the Sixteenth and Seventeenth Centuries», *Journal of Asian History*, 22/1: 52-76.
- Howard, Douglas A. (2007), «Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature», στο Virginia H. Aksan και Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press): 137-166.
- Imber, Colin (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Χάουντιμιλς: Palgrave Macmillan).
- İnalcık, Halil (1995). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: η κλασική περίοδος, 1300-1600*, μτφρ. Μ. Κοκολάκης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια· πρωτότυπο: Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson, 1973).
- İnalcık, Halil και Donald Quataert, επιμ. (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- İslamoğlu-İnan, Huri, επιμ. (1987). *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- Lewis, Bernard (2001). *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τόμ. 1: Τα στάδια της ανάδυσης*, μτφρ. Π. Κωνσταντέας (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση· πρωτότυπο: 2η έκδ., Λονδίνο: Oxford University Press, 1961).
- Lowry, Heath W. (2004). *Η φύση του πρόωμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση· πρωτότυπο: Ωλμπαν: SUNY Press, 2003).

- Mantran, Robert, επιμ. (1989). *Histoire de l'empire Ottoman* (Παρίσι: Fayard).
- Osmanlı* (1999). 12 τόμ. (Άγκυρα: Yeni Türkiye).
- Pagden, Anthony, επιμ. (2002). *Euroapes of the Mind: The Idea of Europe from Antiquity to the European Union* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- Quataert, Donald (2003), «Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of “Decline”», *History Compass*, 1/1: 1-8.
- Quataert, Donald (2006). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια: πρωτότυπο: Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2000).
- Shaw, Stanford J. και Ezel Kural Shaw (1976-77). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 τόμ. (Καίμπριτζ: Cambridge University Press).
- Στάθη, Πηνελόπη (1986), «Ο “σοφάτατος Εσάτ Εφέντης”, φίλος και αλληλογράφος του Χρυσανθου Νοταρά», *Ο Εραμιστής*, 18: 57-84.
- Vryonis, Speros, Jr. (1996). *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού, 11ος έως 15ος αιώνας*, μτφρ. Κ. Γαλαταριάτου (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης: πρωτότυπο: 2η έκδ., Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1986).
- Zürcher, Erik J. (2004). *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Β. Κεχριώτης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια: πρωτότυπο: Λονδίνο: I.B. Tauris, 1997).

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ

- Abou-El-Haj, R.A., «Historiography in West Asian and North African Studies since Sa'id's *Orientalism*», στο Arif Dirlik, Vinay Bahl και Peter Gran (επιμ.), *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies* (Λάνχαμ: Rowman & Littlefield, 2000): 67-84.
- Adanır, Fikret και Suraiya Faroqhi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (Λέιντεν: E.J. Brill, 2002).
- Agmon, Iris, «Women's History and Ottoman Sharia Court Records: Shifting Perspectives in Social History», *Hawwa*, 2/2, 2004: 172-209.
- Aksan, Virginia, «The Ottoman Story Today», *Middle East Studies Association Bulletin*, 35/1, 2001: 35-39.
- Brummet, Palmira, «Imagining the Early Modern Ottoman Space», στο Virginia H. Aksan και Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* (Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2007): 15-58.
- Faroqhi, Suraiya, *Προσεγγίζοντας την οθωμανική ιστορία: εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κ. Καμπουρίδης (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006· πρωτότυπο: Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1999).
- Γκαρά, Ελένη, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», εισαγωγή στο Molly Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ε. Γκαρά – Θ. Γκέκου (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2005): 15-37.
- Γκαρά, Ελένη, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία: αναστοχασμός και τάσεις έρευνας», στο

Φωτεινή Τσιμπιρίδου και Δημήτρης Σταματόπουλος (επιμ.), *Οριενταλισμός στα όρια: από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή* (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2008): 99-124.

Mediterranean Historical Review, 19/1, 2004: Special Issue on New Historiographies of the Ottoman Mediterranean World, επιμ. Amy Singer.

Quataert, Donald, «Recent Writings in Late Ottoman History», *International Journal of Middle Eastern Studies*, 35, 2003: 133-139.

Stråth, Bo, «A European Identity: To the Historical Limits of a Concept», *European Journal of Social Theory*, 5/4, 2002: 387-401.

Wittrock, Björn, «Social Theory and Global History: The Three Cultural Crystallizations», *Thesis Eleven*, 65, 2001: 27-50.

Woolf, Stuart, «Europe and Its Historians», *Contemporary European History*, 12/3, 2003: 323-337.